

PALEO- AKTUEEL

3

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1992, Biologisch-Archaeologisch Instituut, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Foto omslag: Wijncaldum (foto D.M. Visser, Fries Museum)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: BAI, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0298-4

PALEO-AKTUEEL

3

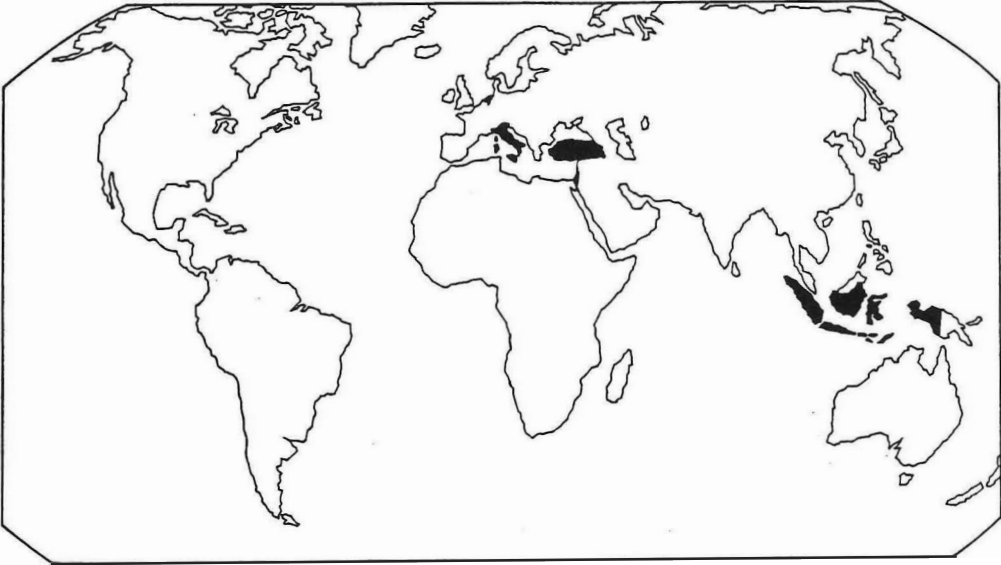
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Biologisch-Archaeologisch Instituut

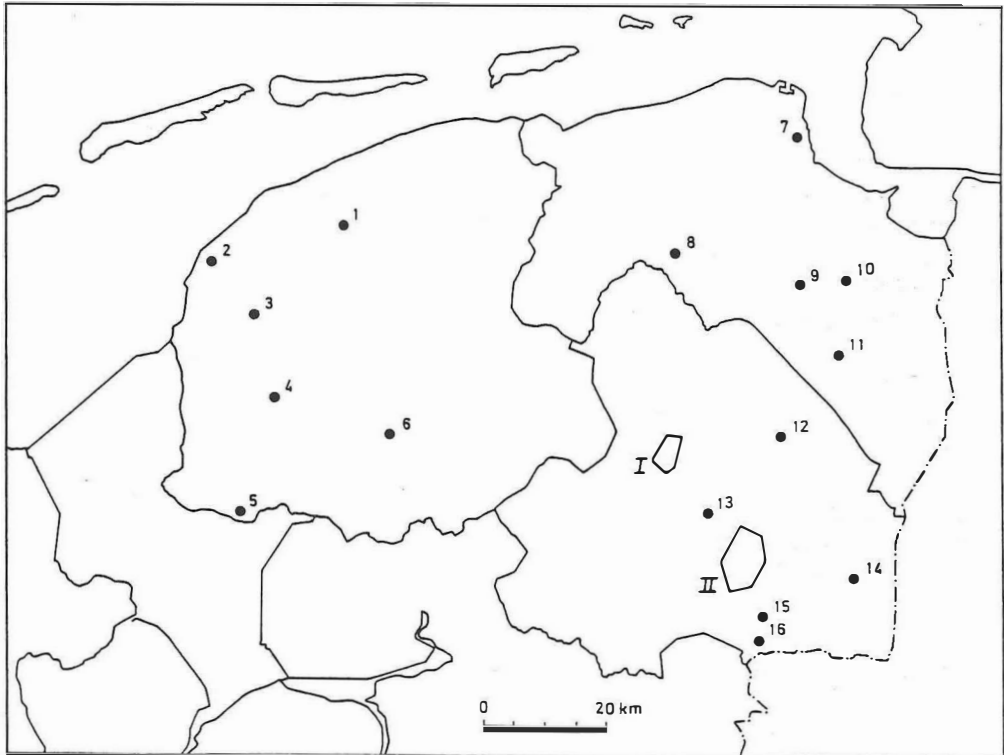
Groningen, 1992

In deze aflevering: Indonesië, Israël, Italië, Nederland, Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Tritsum; 4. IJlst; 5. Oudemirdum; 6. Oudehaske; 7. Bierum;
8. Groningen; 9. Zuidbroek; 10. Scheemda; 11. Nieuwe Pekela; 12. Bronneger; 13. Orvelte;
14. Nieuw-Dordrecht; 15. Dalen; 16. Coevorden; I. Laaghalen/De Haar; II. Mars- en
Westerstroom.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Het BAI op Sumatra: een kort bezoek en geen <i>Homo erectus</i>	9
J. MOLEMA ET AL.	
Mammoetvondsten uit Orvelte, gemeente Westerbork (Dr.)	14
J. SCHELVIS	
Mijten en mammoeten	26
D. STAPERT	
Een bladspitsfragment van de Aardjesberg (Hilversum, N.H.): bewoning tijdens het midden-pleniglaciaal?	29
D. STAPERT	
Een <i>biface partiel</i> in de collectie Vermaning van het Drents Museum	33
Y. DIJKSTRA, M. NIEKUS & D. STAPERT	
Het onderzoek van de Ahrensburg-vindplaats te Oudehaske (Fr.) in 1991	37
O.H. HARSEMA	
Het eerste broodje vlees: gedachten over de oorsprong van de agrarische bestaanswijze	44
H. BUITENHUIS	
Archeozoologisch onderzoek bij de zee van Marmara, Turkije	50
W.A. CASPARIE, J.G. STREEFKERK & R.J. ZANDSTRA	
De neolithische veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.). Een archeologisch monument op de helling	55
J.N. LANTING	
Aanvullende ¹⁴ C-dateringen	61
J. JELSMA	
Een archeologische inventarisatie in Drenthe	64
Y. DIJKSTRA	
Een archeologische inventarisatie in ruilverkaveling Laaghalen en EOT De Haar (Dr.)	69
P.B. KOOI	
Bierum (Gr.), Driestromenland	73

C.M. HAVERKORT & J.M. PASVEER Geautomatiseerde opslag en bewerking van gegevens met betrekking tot menselijk skeletmateriaal	78
A.T. CLASON & L. VAN ES De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.)	81
E. TAAYKE & E. KNOL Het vroeg-middeleeuwse aardewerk van Tritsum, gem. Franekeradeel (Fr.)	84
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA Wijnaldum en Friesland in de vroege middeleeuwen: een opgraving in socio-politiek perspectief	89
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA De organisatie van de terpopgraving bij Wijnaldum (Fr.)	93
T. LOOIJENGA & J. ZIJLSTRA Een gouden hanger met runeninscriptie uit Wijnaldum (Fr.)	97
S. BOTTEMA De lijkwade van Turijn. Het palynologisch onderzoek	101
A. VERHOEVEN Productie van kogelpotten in Friesland	105
W. PRUMMEL Resten van dieren van het 'Ol Kerkhof' te Scheemda (Gr.)	109
A. MENNENS-VAN ZEIST Groningen als handelscentrum in de latere middeleeuwen	112
G.L.G.A. KORTEKAAS, A. MENNENS-VAN ZEIST, B. HAVINGA, K. HELFRICH, R. KONING & M. STAAL Graven aan de rand van Groningen (Gr.)	118
V.T. VAN VILSTEREN De 14e-eeuwse schatvondst van Coevorden (Dr.)	123
J.T. ZEILER & D.C. BRINKHUIZEN Faunaresten uit een turfschip	127
D.C. BRINKHUIZEN Ansjoavis voor Batavia	132
A.F.L. VAN HOLK Het gebruik van de ruimte aan boord van een binnenschip	136
S. BOTTEMA De bedreiging van wilde stamvormen door van hen afgeleide huisdieren	140

VOORWOORD

Deze derde aflevering van *Paleo-aktueel* geeft een eerste indruk van enige van de onderzoeksactiviteiten van het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen in 1991. De auteurs zijn tenzij anders vermeld verbonden aan het BAI.

De Engelse samenvattingen werden verbeterd door A.C. Bardet.

Paleo-aktueel 1 is inmiddels uitverkocht; aflevering 2 is nog te bestellen op het op het schutblad vermelde adres.

De redactie

RESTEN VAN DIEREN VAN HET 'OL KERKHOF' TE SCHEEMDA (GR.)

W. Prummel

In de beide vorige afleveringen van *Paleo-aktueel* werd bericht over de opgraving van twee 13e-eeuwse kerken van het dorp Scheemda 'Ol Kerkhof', dat de voorloper is van het huidige Scheemda. Het vroegere Scheemda lag tot 1509 in het veen, 1,5 km ten noorden van het huidige dorp, totdat veenwater en Dollardinbraken de bevolking dwongen het hogerop te zoeken. De plaats van het vroegere kerkhof is nog steeds bekend als 'Ol Kerkhof' (Molema, 1989; Groenendijk, 1989; Uytterschaut, 1991).

Uit een aantal kuilen ten oosten van de eerste kerk, uit de funderingssleuf van de tweede kerk, uit de gracht rond het kerkhof en verder van verspreide plaatsen op het kerkhofterrein (maar niet uit de mensengraven) kwamen 238 faunaresten tevoorschijn. In de gracht rond de tweede kerk werd een verstoord skelet van een hond aangetroffen (fig. 1). De vondsten uit de kuilen en de funderingssleuf worden gedateerd op ca. 1275. Die uit de gracht en de verspreide vondsten zijn niet scherper te dateren dan 1275 tot 1509. De hond zonder kop wordt gedateerd op ca. 1509. Vermoedelijk zijn alle resten afval van omliggende huizen of boerderijen. De vondsten worden hier te zamen behandeld, daar de verschillen in samenstelling tussen de groepen gering zijn (Prummel, in druk).

Van de 238 faunaresten konden er 153 op soort gedetermineerd worden. Dit bleken alle resten van gedomesticeerde zoogdieren te zijn. Er zijn dus geen aanwijzingen dat er werd gejaagd. Onder de 85 ongedetermineerbare resten bevindt zich één fragmentje van een vogelbot, waarvan onbekend is of het van een tamme of van een wilde vogel is. Bij de opgraving werd niet gezeefd. Daarom kunnen we niets zeggen over mogelijk uitgevoerde vogel- en visvangst.

Resten van rund en paard maken respectievelijk 51 en 37% van de gedetermineerde resten uit. Schaap en varken zijn elk met 5% vertegenwoordigd. De resterende resten (2%) zijn hondebotten (het hondskelet zonder kop niet meegerekend). Botten van kat zijn niet aangetroffen. De pootafdrukken van een kat op een dakpan van een van de kerken (fig. 2) wijzen indirect op de aanwezigheid van een kat, tenzij de dakpannen elders zijn gemaakt.

Wat zeggen deze verhoudingen nu over de veeteelt bedreven door de bewoners van het laat-middeleeuwse veendorp Scheemda? De vele resten van rund wijzen erop dat deze soort in vrij grote aantallen voorkwam. De kalfsbotten daaronder zijn een bewijs dat runderen ter plaatse werden gehouden. Het veen bood goede mogelijkheden voor het weiden van runderen. Een van de runderen had een schofthoogte van 1,15 m, een normale grootte voor die tijd. De andere zullen ongeveer even groot zijn geweest. De meeste werden pas op volwassen leeftijd geslacht. Behalve melk, vlees en vet zal de huid belangrijk voor de bewoners zijn geweest. De mest zal gebruikt zijn voor het bemesten van de akkers.

Opvallend zijn de vele resten van paard. In stedelijke, middeleeuwse nederzettingen komt het aandeel paardebotten nooit boven de 5% uit. Voor we de conclusie trekken dat in het middeleeuwse Scheemda veel paarden werden gehouden, moeten we er ons wel rekenschap van geven dat de samenstelling van de faunaresten niet een directe afspiegeling van die van de veestapel hoeft te zijn. Er kunnen vertekeningen zijn opgetreden. Zo kan in Scheemda de kerkhofgracht als het ware hebben genood tot het storten van kadavers. Er zijn echter geen aanwijzingen voor een dergelijke vertekening. De paardebotten lagen niet bij uitstek

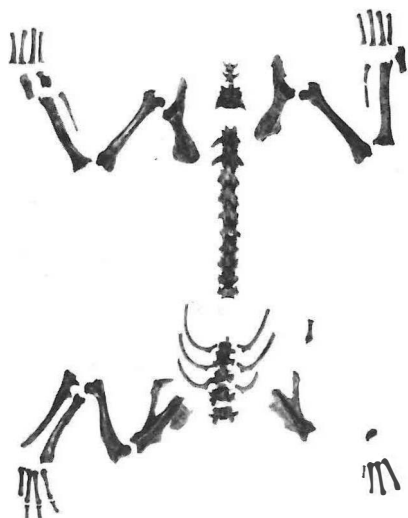

Fig. 1. Skelet van een teckelachtige hond, datering ca. 1509. De kop, de eerste zes halswervels en verschillende kleine botjes uit de voeten ontbreken (foto R.J. van Ewyck, Centrale Diensten RUG).

in de gracht en behoorden ook niet tot complete skeletten (beide criteria gelden wel voor het hondeskelet). De conclusie dat in het vroegere Scheemda relatief veel paarden werden gehouden is derhalve vermoedelijk gerechtvaardigd.

De vele paarden van Scheemda 'Ol Kerkhof' kunnen zijn ingezet bij het ploegen van de akkers op het veen. Sinds de introductie van het haam of gareel in de 10e eeuw is het paard in staat zware lasten te trekken, zoals een ploeg. Voor die tijd (en ook nog wel daarna) verrichtte in West-Europa het rund, met name de os, die taak. Onderzoek van andere laat-middeleeuwse landelijke nederzettingen moet uitwijzen of deze in het algemeen door een hoog aandeel van resten van paard worden gekenmerkt.

Het paard werd in Scheemda niet gegeten. Dit leiden we af uit het feit dat de paardebotten gemiddeld completer zijn dan de runderbotten. De paarden van Scheemda

'Ol Kerkhof' waren klein (schofthoogte 1,28-1,36 cm) tot middelgroot (schofthoogte 1,36-1,44 cm). Alle paarderesten zijn van volwassen dieren. De paarden zullen zijn afgemaakt wanneer ze door ouderdom of ziekte hun taak niet meer konden vervullen.

Schaap en varken werden kennelijk in kleine aantallen gehouden. Voor het houden van geiten ontbreekt iedere aanwijzing. De landschappelijke omstandigheden van het veengebied waren voor deze drie landbouwhuisdieren ook niet bijzonder gunstig. Schapen gedijen niet goed in een zoet, vochtig milieu zoals een hoogveen. Kennelijk hoedden de bewoners van Scheemda geen schapen op de kwelders, op 20 km afstand van de nederzetting. Varken en geit zijn min of meer gebonden aan een bosrijke omgeving. De directe omgeving van de nederzetting was echter uitgesproken bosarm. De enkele varkens zullen met huishoudelijk afval zijn gevoed.

Van het verstoorde skelet van een hond uit de gracht rond de tweede kerk ontbraken de kop, de eerste zes (hals)wervels en vele kleine botjes uit de voeten (fig. 1).

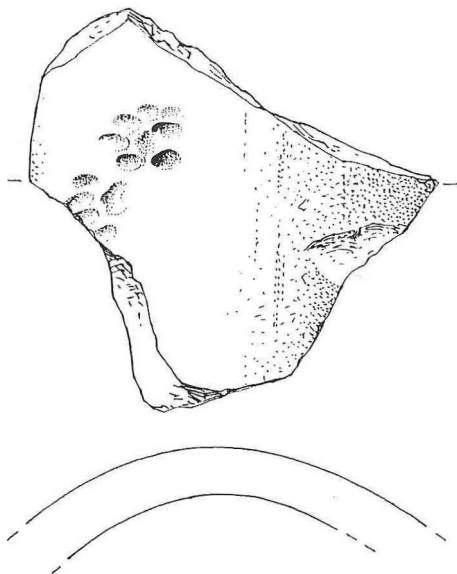

Fig. 2. Dakpanfragment met pootafdrukken van een kat (tek. H.R. Roelink, BAI).

Het was het skelet van een middelgrote, volwassen hond, die een schofthoogte had van 43 cm. De bovineinden van zijn dijbenen vertonen de kenmerken van huidige teckels, dat wil zeggen dat de *trochanter major* ('de grote omdraaier') uitsteekt boven de *caput*, de proximale gewrichtskop van de femur (fig. 1). De beide scheenbenen, met name de rechter, waren gekromd. Dit is eveneens een kenmerk van teckelachtige honden.

Conclusies

Het rund was in Scheemda 'Ol Kerkhof' de belangrijkste leverancier van voedselproducten van dierlijke oorsprong (melk, vlees, vet). Daarnaast produceerde het mest voor de akkers. Paarden werden in vrij grote aantallen gehouden. Als ploegdier vervulden zij een belangrijke functie bij de akkerbouw. Schaap en varken kwamen in kleine aantallen voor.

Summary

An archaeozoological study of 238 bones from the late-13th- to early-16th-century rural settlement 'Ol Kerkhof' near Scheemda, situated in a raised-bog area of the province of Groningen, revealed high proportions of cattle and horse remains. The horse bones probably are from draught-horses that were used for the cultivation of arable fields.

Literatuur

- Groenendijk, H.A., 1989. Middeleeuwse veennederzettingen in Noordoost-Groningen. *Paleo-aktueel* 1, pp. 89-92.
- Molema, J., 1989. Het 'Ol Kerkhof' te Scheemda (Gr.); tussentijds verslag van een opgraving. *Paleo-aktueel* 1, pp. 107-112.
- Prummel, W., in druk. Draught horses and other animals at late-medieval Scheemda. *Palaeohistoria* 32.
- Uytterschaut, H.T., 1991. De menselijke skeletten uit Scheemda (Gr.). *Paleo-aktueel* 2, pp. 127-129.